
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1920 рр.
(Матеріали “круглого столу”)

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ПЛАНИ
ФЕДЕРАТИВНОГО ПЕРЕУСТРОЮ РОСІЇ

Прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу стало, безперечно, надзвичайно важливою, вершинною віхою в історії Української революції. Однак воно, водночас, знаменувало й початок таких надскладних далекосяжних процесів, які величезною мірою вплинули на всю **долю нації, пошук нею свого місця серед інших спільнот, визначення власної суспільної ролі**. Чи не найбільше це стосується поставленої проблеми.

Її з'ясування, як гадається, залежить від відповідей на цілу низку питань, які умовно можуть бути поєднані в три основні групи: 1) передумови появи у Центральної Ради планів федеративного переустрою Росії; 2) ступінь науково-політичної аргументації ініціативи; 3) оцінка наслідків спроби реалізації масштабної державницької концепції.

Ідея федеративного переустрою Росії в Універсалі є **наскрізною, домінуючою, найрельєфнішою**. Достатньо навіть побіжного погляду на документ, щоб остаточно переконатись у тому.

“Народе український і всі народи України! — сповіщала Центральна Рада. — Тяжка й трудна година впала на землю **республіки Російської** (тут і далі підкреслено мною — *В.С.*). На півночі, в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. **Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластия, безлад і руїна**.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народної, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, **во ім'я рятування всієї Росії**, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. **Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її**, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими **помогти всій Росії, щоб вся республіка стала федерацією рівних і вільних народів**.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії”¹.

У повному погодженні з цілою Росією передбачається розв'язання конкретних нагальних завдань поточного моменту: припинення війни й

досягнення миру, розв'язання земельного, продовольчого питань, упорядкування виробництва і розподілу продукції, організації праці тощо.

Закінчувався Універсал таким закликом:

“...Громадяне! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зо всяким безладдям і руїнством та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоров'ля, силу й нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на українських і всеросійських установчих зборах...”².

Коментарі, справді, як мовиться, зайві: **турботи про долю Росії, здається, більше, ніж про власну...** Однак у тому була й своя логіка і свій, значною мірою вимушений, розрахунок.

Якщо йти за запропонованою схемою відповідей на питання, то щодо першої групи можна констатувати наступне.

Передусім лідери Центральної Ради одержали автономістсько-федералістські орієнтації, так би мовити, **“у спадок”**, як **незаперечну цінність і міцну традицію української суспільно-політичної думки**, започатковану ще славними кирило-мефодіївцями. **Переваги** цих орієнтацій закріпилися у політичній свідомості через практику національно-визвольного руху впродовж півтора десятиліття ХХ століття у **своєрідному суперництві** (втім, і у відвертій боротьбі) із самостійницькими гаслами М. Міхновського, Народної української партії, що, за великим рахунком, так і не спромоглися подолати **сектантських бар'єрів**.

Не меншу роль відіграв і **науково-прогностичний розрахунок** М. Грушевського, що визначальною мірою базувався на **невідворотності торжества в Росії демократичних засад і детермінованого ними ефекту**: не відриваючись від Росії, взявши якнайактивнішу участь у її перетворенні на народоправну республіку, **добровільну спілку (федерацію)** національно-державних утворень, домогтися тим самим **гарантії** забезпечення прав поневоленим раніше народам самостійно, відповідно до власного інтересу порядкувати життям через систему органів місцевого самоврядування. В Україні **уособленням реалізації такого права мали стати Українські Установчі збори (сойми)**.

У найзагальніших рисах стратегію Української національно-демократичної революції, стратегію українського державотворення М. Грушевський достатньо чітко сформулював у одній з перших статей 1917 року — **“Вільна Україна”**. **“Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло, — відзначав він. — Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці.**

...Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності”³.

Нерідко така стратегія оцінюється, з одного боку, як занадто **обмежена**, поміркована, а з іншого — **нереалістична**, ілюзорна, оманна, заздалегідь приречена на нездійсненність. Однак слід пам'ятати, що істотною рисою М. Грушевського-політика був категоричний імператив — **науково об-**

грунтовувати кожен політичний крок. Будь-хто, кому довелося читати публіцистичні праці Голови Центральної Ради 1917 р. (“Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої автономії і федерації хоче Україна” тощо), знає, що в їх основі лежить глибокий, щонайпредметніший **аналіз суспільно-політичних альтернатив**, уважний розгляд усіх чинників, що впливали на ситуацію, а вибір найприйнятнішого варіанта було здійснено практично з бездоганною переконливістю. Наукове сумління змушує й сьогодні, з позицій знання пройдених пізніше етапів історичного поступу, визнати, що обґрунтування курсу Української революції з теоретичного боку було **майже абсолютним**.

До речі, у розрахунках строго враховувалось і те, що із здобуттям демократичних гарантій можливості нації порядкувати власним життям, виключенням втручання у її автономну життєдіяльність, національне відродження буде розвинуто таку масштабну волю й енергію, за яких українцям вже будуть і не потрібні штучні відмежування від чужих впливів чи конкуренцій. А належність до великої і могутньої держави дозволить ефективно скористатися з її очевидних переваг, особливо важливих за умов продовження світової війни.

Як **вчений-аналітик**, що блискуче володів знаннями світового досвіду, М. Грушевський був **сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах**, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім **чесним людям**, тим, хто **здатен був логічно мислити і діяти**.

Водночас, залишаючись завжди **справжнім демократом** за способом думання і всім змістом своєї поведінки, провід Української революції не допускав “накидання” (тобто нав’язування) вистражданої і вивіреної політичної лінії суспільній свідомості мас (а про маніпулювання нею або ж її обман мови взагалі не могло бути). Тому М. Грушевський делікатно пропонував: за умов піднесення Української революції гасло автономно-федералістського переустрою Росії “могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і не-українські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України”⁴.

Отже, йшлося про цілком природне засвоєння запропонованих гасел масовим визвольним рухом, животворне його опліднення. І з цього погляду позиція і передбачення Голови Центральної Ради і його колег виявилися цілком виправданими.

Автономістсько-федералістський стрижень концепції Української революції не залишився голою кабінетною абстракцією. Сформульовані Центральною Радою гасла перетворились на **стійкі переконання мільйонів українців** і матеріалізувалися у тисячах і тисячах постанов найрізноманітніших форумів: від загальнонаціональних і загальнопартійних до волосних і вузькокорпоративних. Відбувалось унікальне органічне єднання породження наукового інтелекту з інстинктивними прагненнями, стихійним (радіше — неоформленим) волевиявом широких мас.

Центральна Рада начебто проявляла масам їх внутрішні потяги, настрої і об’єктивно перетворювалася на осердя руху, що швидко наростав. У тритомнику заступника Голови Центральної Ради і Голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка “Відродження нації” є прикметний підрозділ з дещо іронічною назвою “І хведеративна”⁵. Справжній мислитель, тонкий знавець національної душі і талановитий художник блис-

куче, щемливо-тепло відтворив процес визрівання політичної і національної свідомості у всіх верствах українства, особливо в селянському середовищі. «На Україні, — пише він, — все селянство вірило Центральній Раді, бо вона була “своя”, вона добре знала потреби “простих людей” і хотіла здійснити ці потреби. Ці потреби називались “Автономія України” і “федеративна Росія”. В цих словах містились і пробуджена ніжність селянства, й реабілітована простота, й повага до “простої” мови, й узаконення його відмінності від “руського”, “кацапа”, й ліквідація образливої вічної зневаги цього “кацапа” до “хахла”, й, нарешті, в цих словах було вирішення питання війни й землі. Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії — національне й соціальне — зараз же зливав у одну, неподільну, органічно пов’язану між собою цілість. Хто за землю, той і за автономію. Хто проти автономії, той і проти землі.

...Селян оточували зо всіх боків, засипали доказами, хитрими запитаннями, лайками й брехнями на адресу провідників українства, провокаційними чутками, закликали до себе, манили обіцяннями, — селяни на це тільки крутили головами й казали: “І хведеративна!”»⁶.

Без великої загрози помилитися можна стверджувати, що будь-яка **інша ідеологічно-політична конструкція**, окрім гасла “широка національно-територіальна автономія у федеративній, демократичній республіці Росія”, **не могла так сколихнути українські маси**, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети. І якщо вірна теза, що політика — мистецтво можливого, то варто визнати — найближчим до оптимально можливого був саме вироблений Центральною Радою курс.

З іншого боку, кожен неупереджений об’єктивний дослідник подій 1917 року знає, що самостійницькі гасла залишалися поодинокими слабкими голосами надто вузького кола особистостей і майже ніякого практичного впливу на політичні настрої й організацію визвольного руху не мали. Інших же тогочасні політичні сили просто не витворили.

Природно, все це створювало для керівників Центральної Ради додаткові стимули для примноження зусиль у здійсненні обраного курсу. Значною мірою стає зрозумілою і та настирливість, з якою Центральна Рада, **отримавши від народу своєрідний мандат** (формально може йтися хоча б про рішення Українського національного конгресу (з’їзду) 6—8 квітня 1917 року), намагалася зреалізувати намічену програму в перших трьох Універсалах, принципово відстоювала у стосунках з Тимчасовим урядом і ленінським Раднаркомом.

Звісно, то були різні етапи розвитку Української революції, державотворчого поступу й увінчалися вони різними результатами.

Тимчасовий уряд, як відомо, після тривалого нелегкого протистояння все ж погодився з фактичним оголошенням Універсалами автономії України, **легітимізував Центральну Раду** домовленістю **про її перетворення на крайовий орган** (через включення до його складу представників національних меншин), затвердив, хоч і з серйозними обмеженнями прерогатив, **Генеральний Секретаріат як виконавчу крайову, тобто автономну, владу**, вів з ними **переговори** як із державницькими інституціями і на державному рівні, навіть **конфліктував як із реальною серйозною силою** (мова, зокрема, і про Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 року, і розпорядження про початок кримінальної справи за рішення розпочати підготовку до скликання Українських Установчих зборів) тощо.

Отже, попри бажання деяких тогочасних політиків домогтися більшого, що іманентно і ретроспективним оцінкам певної частини істориків, **до осені 1917 року відбувалося поступальне втілення в життя автономістсько-**

федералістського курсу, що увінчалось цілком реальними позитивними здобутками. До основних причин неможливості досягнення оптимальнішого результату слід віднести войовничу непоступливість Тимчасового уряду, яка виявилася певною несподіванкою для Центральної Ради. Остання вважала, що у своїх домаганнях вона абсолютно не загрожує єдності Російської держави (навпаки, прагне до всілякого її зміцнення) і справжні демократи не можуть того не розуміти і не поділяти. Не змогла Рада спертися на широку активну підтримку проголошеної мети українською нацією, виявивши невиправдану обережність, нерішучість у критичні моменти, коли відверто великодержавні, шовіністичні дії Тимчасового уряду викликали масове невдоволення і навіть хвилю народного гніву.

З поваленням Тимчасового уряду для Центральної Ради щезло основне гальмо здійснення її задумів. І український провід вельми оперативно скористався з нової ситуації. Проголошення Української Народної Республіки й ініціатива творення з Києва Російської федеративної демократичної республіки із тогочасних національно-державних і крайових утворень на засадах визнання однорідно-соціалістичної влади було енергійним виразом рішучості здійснювати все той же автономістсько-федералістський курс, однак уже в максималістському, не урізаному варіанті.

Гадається, що при оцінці рішення Центральної Ради взяти на себе ключову роль у об'єднанні навколо УНР вчорашніх “недержавних націй” серед іншого слід враховувати й наступні моменти. За українськими політичними діями уже протягом досить тривалого часу почало закріплюватися визнання лідерства у національно-визвольному русі на теренах цілої Росії. Ще до початку Першої світової війни навколо Товариства українських поступовців (ТУП) став складатися союз автономістів-федералістів у всеросійському масштабі. Не варто скидати з рахунку і того психологічного ефекту, який справив на М. Грушевського і його колег З'їзд Народів, проведений у Києві в середині вересня 1917 року. Він став яскравою демонстрацією підтримки у всеросійському масштабі автономістсько-федералістських прагнень лідерів українського руху, визнання їх незаперечної провідної ролі у виробленні планів демократичного переустрою багатонаціональної держави.

Не зайвим буде принагідно згадати й про те, що логіка розрахунків Центральної Ради, хай і з істотними застереженнями, немало в чому збігалася з генеральним напрямом політичних пошуків шляхів вибудови радянської федерації. Згадаймо хоча б ленінське гасло “Хай Росія буде союзом вільних республік!”, що народилося в політиці саме навколо питання про стосунки України з іншими національно-державними утвореннями, виникнення яких вважалося не лише ймовірним, але, по суті, неминучим. А одне з ключових положень “Декларації прав народів Росії” (2 листопада 1917 року) — обласна (територіальна) автономія для тих національно-адміністративних одиниць, які не забажають довести справу до національно-державного відокремлення — чітке декларування прерогатив і принципів взаємостосунків суб'єктів майбутньої федерації.

Все це, звісно, зі згаданими вище певними, можливо, в чомусь і дійсно досить істотними застереженнями може слугувати предметом для міркувань про тогочасні загальні тенденції, а то й закономірності суспільного розвитку. А відтак і з цього погляду лідери Української революції певний час рухались у цілком зумовленому об'єктивними обставинами напрямку. Із можливих варіантів вони обирали принципово висхідний, перспективний шлях поступу і, хоча й не з оптимальними здобутками, все ж неухильно долали морально, політично та й фізично найскладніший, найважчий початковий відтинок.

* * *

Однак наявність очевидних суспільних тенденцій (їх об'єктивна дія), намагання вибудувати політичний курс, який би органічно відповідав тим тенденціям, принаймні не приходив у суперечність (особливо — антагоністичну) — **ще не гарантія того, що рівень рішень на суб'єктивному зрізі автоматично набирав оптимального, бездоганного, безпомилкового змісту і характеру.**

До такого висновку доводиться приходити, аналізуючи **реальні факти**, на яких ґрунтуються **оцінки з другого кола означених питань — щодо рівня аргументованості стратегічної концепції федеративного переустрою Росії в абсолютно конкретних обставинах листопада—грудня 1917 року.**

Виступивши із засудженням жовтневого повстання більшовиків у Петрограді, пообіцявши рішуче боротись зі спробами підтримки радянської влади в Україні, Центральна Рада **навряд чи до кінця усвідомила**, що суспільні процеси в Росії набирали поволі нової якості і незворотного характеру. Не випадково в III Універсалі **навіть не згадується ленінський РНК**. (“Центрального правительства нема”). Падіння останнього вважалося лише справою часу. Отож на зміну попередньому стану революції, коли федеративні плани в цілому логічно висувалися у загальний процес демократичної російської республіки, виникла ситуація, органічно пристосувати до якої старі гасла стало проблематично, практично неможливо. Мова, точніше, не про одне, окремо взяте гасло федерації (для його реалізації за певних обставин шанси якраз існували), а про його місце в сукупних уявленнях про ту фазу суспільства, яка завершилася 25 жовтня 1917 року і які тепер об'єктивно трансформувалися і протиставлялися новим політичним реаліям.

Гадається, що в апелюванні до урядів країв і областей колишньої Росії про консолідацію зусиль щодо федеративного переустрою держави проглядає уже **не стільки впевненість у правильності обраного шляху, скільки очевидний страх** перед перспективою залишитися наодинці перед петроградським урядом В. Леніна, невіра у власні потенції, **неготовність лише своїми силами** розв'язувати назрілі проблеми навіть внутріукраїнського розвитку.

Тут карколомно переплелися **особливості українського менталітету** — традиційне перекладання “завбачливо” “розкладеного” тягар відповідальності за неясні політичні наслідки дій (а вони ж можуть бути і негативними) на якомога більшу кількість суб'єктів з абсолютно необґрунтованим **сподіванням на гру випадку**, примарною надією на те, що доля врешті виявиться прихильною до України, її проводу.

Не маючи твердого ґрунту під ногами (тріумфальна хода революції, встановлення більшовицької влади рад на місцях не лише не обійшли України, а виявилися тут порівняно інтенсивніше за інші регіони), Центральна Рада лірично і патетично розводила про те, що, як колись, світло християнської віри пішло по всій великій землі руській саме з Києва, так і порядку народи Росії чекають з того ж таки златоглавого Києва.

Це вже було не лише неприпустиме ейфоричне перебільшення, а й той висхідний момент, який приводив до того, що найважливіша проблема — **проблема влади ставилася з ніг на голову**. У перспективі **врятувати Центральну Раду і очолювану нею УНР** могла лише **консолідація однорідних адміністративно-державницьких інституцій, тобто антирадянська федерація**, а не навпаки.

В політичному житті таке явище **досить поширене**. Це не проста інерція мислення, нездатність до творчого освоєння новацій. Центральна Рада

не лише не могла, вона апріорно не хотіла сприйняти домінантних політичних тенденцій.

А відтак і федеративне об'єднання, деклароване Центральною Радою, своєю найпершою і головною метою мало б уже не стільки розв'язання проблеми національно-державного устрою Росії, скільки об'єднання зусиль для протистояння новому ладу. Звідси — втрата чіткості в судженнях, ясності і послідовності у виборі шляху, сум'яття, плутанина, нещирість у пропагандистських акціях, необхідних для масової підтримки обраної лінії поведінки. Найчесніше у тому зізнався В. Винниченко. Осмислюючи тогочасні події через два роки, 9 листопада 1919 року колишній голова Генерального Секретаріату України запише у “Щоденнику”: “Ці дні — роковини соціалістичної революції в Росії. Це — роковини наших хитрувань у Києві, недостойного політикування, політичного шантажу й захоплення влади. Не силою, не тим ентузіазмом, що був у початку, а хитрощами, а фальсифікацією соціалістичності. І то ніби в ім'я державності нашої. О, ми її розуміли тільки з попівськими молебнями, попами, ризами, таку державність, яку ми тільки знали, про яку мріяли. Робітничо-селянська державність, руйнуюче-творча, нова, з новим змістом, з новими, не бундючними цінностями, — це нам було чуже, небажане, страшне. І ми за попівські молебні, за антантських “посланників до Української Республіки”, за бундючні назви “міністрів” оддали наш ентузіазм, нашу рідність з соціально-пониженими, з творчими, з неспокійними. І за це вони нас вигнали з України. А ми їм за те ... привели німців, гетьмана і єдину, неделімую” ⁷.

Що ж до можливих партнерів у справі творення федеративної коаліції, то вони були **абсолютно або переважно не готові** до такої перспективи. **Центральна Рада**, яка сама **пройшла достатньо значний і результативний шлях у виробленні підходів, теоретичному обґрунтуванні концепції загально-російського федеративного державотворення**, просто не врахувала, що її сусіди (тут, звісно, не йдеться про прибалтів, фіннів, поляків, які домагалися самостійного державного статусу, тобто відмежування від будь-якої держави, у тому числі і федеративної Росії) елементарно не дозріли, передусім психологічно, до того, щоб стати активними чинниками надскладного процесу.

Сама ж Центральна Рада не мала потенцій **ані для прямої** (скажімо, у крайньому варіанті — військової) **акції** проти Раднаркому, ні для зусиль, спрямованих на **бодай ясну, переконливу, мобілізуючу роз'яснювальну роботу** серед ймовірних співучасників федеративного процесу.

Отож плани федеративного переустрою Росії у варіанті Центральної Ради в листопаді—грудні 1917 року не мали під собою скільки-небудь серйозного ґрунту і реальної перспективи на втілення, хіба що на рідкісний сприятливий збіг обставин (спонтанний крах РНК, радянської влади, чудодійне поєднання волі і збігу векторів суспільного руху багатьох національно-державних утворень, виникнення їх потужної антибільшовицької рівнодіючої тощо).

* * *

Як відомо, **дива не сталося**, українська історія пішла маршрутом, який **жорстко прокладався зовсім іншими чинниками**.

Радянська влада, попри численні пророкування політичних суперників і ворогів, не лише не впала, а **дедалі поширювалася і зміцнювалася**. На тлі цієї **невмолимої тенденції** позиції Центральної Ради **неухильно звужува-**

лися і послаблювалися. Мабуть, був абсолютно правий Д. Дорошенко, який вважав, що у той момент Україна мала стільки внутрішніх проблем, що й їх розв'язання, за великим рахунком, було дуже проблематичним. А ініціатива лідерства в загальноросійських справах була просто утопічною. Тому він приходив до висновку, що в інтересах України слід було дати **всеросійським справам спокій**.

Центральна Рада того не зробила, хоча й ефективних кроків щодо гуртування можливих суб'єктів майбутньої федерації теж не здійснювала. Її **ноти і звернення були швидше імітацією дій, аніж настирною принциповою боротьбою за оголошену мету**. То й не дивно, що єдиним союзником Центральної Ради виявився генерал О. Каледін. Однак це був той випадок, коли союз не посилив владу УНР, а **“викликав на себе” додатковий “вогонь”** з боку як місцевих рад, так і петроградських центрів.

Саме **спроба реалізації планів федеративного переустрою Росії** цілком визначено, об'єктивно й автоматично **ставила** Центральну Раду у табір **головних ворогів РНК**, значною мірою спричинилася (поряд з іншими чинниками) до зав'язки конфлікту з радянською владою, який у своєму апогеї переріс у відкрите військове зіткнення, трагічно самогубне для лідерів УНР.

Оголошена IV Універсалом Центральної Ради у січні 1918 року незалежність, повна суверенність УНР зовсім не означала відмови від федеративного принципу перебудови багатонаціональної Росії. Однак нова федерація мала стати спілкою вже не автономних одиниць, а самостійних утворень.

Цьому принципу М. Грушевський, В. Винниченко, більшість їх однодумців не зрадили й після емоційної реакції на поразку від радянських, російських військ у січні 1918 року, знову й знову поверталися до нього як історичної детермінанти на нових витках революції. Основна причина такої цілеспрямованої, послідовної поведінки полягала передусім у непохитній вірі у науково обгрунтовані, неспростовні переваги федералістського курсу, неодмінне його торжество в ближчій або дещо дальшій перспективі. Творчого ж осмислення, врахування уроків реально революційного досвіду, подібно, ще довго не відбувалося.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 398—400.

² Там само. — С. 401.

³ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 99—100.

⁴ Там само. — С. 99.

⁵ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — К.—Відень, 1920. — С. 175—179.

⁶ Там само. — С. 178—179.

⁷ Винниченко В. Щоденник. — Едмонт—Нью-Йорк. — Т. 1. — С. 408—409.